

Taalgeschiedenis van het oude hertogdom Limburg (15e-17e eeuw)

door

LEO WINTGENS

Uitgaande van sommige aanmerkingen bij de voorafgaande voordracht in de sectie Taalkunde betreffende niet-ABN-structuren te wijten aan „Duitse invloed”, hebben we inleidend onderlijnd, dat in het zogenaamde Nederfrankische dialectgebied, ook en vooral in de oostelijke dialecten en hedendaagse spreektaal, niet alles wat niet officieel ABN is op Duitse invloed moet wijzen. De taallandschappen ten oosten en ten westen van de Maas zijn immers overgangsgebieden met een zekere autonome ontwikkeling en specifieke kenmerken. Vormen als *tösche*, *op*, *dat*, *appel* etc. in het Rijnland worden immers niet als „Nederlandse invloed” beschouwd...?

Voor de historische dialectgeographie, waarvoor onze onderzoeking van de schrijftaal vooral in de 15e, 16e en 17e eeuw een basis wil geven, zijn de omstandigheden en ontwikkelingen nog veel moeilijker te beoordelen. Na de bekende werken van Theodor FRINGS, gebaseerd op de „Territorialgeschichte” en de „Strahlungstheorie”, bestudeerden G. DE SMET, H. M. HEINRICH, J. GOSENS en R. SCHÜTZEICHEL autochtone dubbelvormen en autonome taalevoluties in de verscheidene dialectlandschappen aan Rijn en Maas.

Ook bij onze navorsingen speelt, als tweede werkinstrument naast de dialectologie, de geschiedenis een uiteraard belangrijke rol. Maar ook in dit opzicht ontmoeten we voor het kleine hertogdom Limburg ten westen van de keizerstad Aken een vrij ingewikkelde situatie: Al de naam LIMBURG is, uit een hedendaags oogpunt bekeken, bron van talrijke misduidingen: Er bestaat een Belgische provincie Limburg en een Nederlandse. Met ons laatmiddeleeuwse territorium hebben ze niet veel gemeen. Slechts vanaf 1 september 1963 behoren, als toepassing van de taalwetten, de twee Voerdorpen Teuven en Remersdaal bij de provincie Limburg. In het Ancien Régime maakten ze deel uit van de Oudlimburgse bank Montzen.

* * *

Ook de taal van de bewoners vormt een belangrijk aspect van de geschiedenis van een streek. In een altijd opnieuw omstreden overgangs- en grensgebied als de streek tussen Maastricht, Luik en Aken zijn taalcontacten en -problemen niets nieuws.

Maar voor het verleden is het natuurlijk nog veel moeilijker dan voor de hedendaagse situatie hier een klare scheiding aan te tonen tussen twee of meer dialectruimten of daar een grens tussen verschillende cultuurtaalggebieden. Bij de dialectlandschappen, die ook officieel ééntalige landen onderverdelen, voegen zich hier de dikwijls door de politiek gesteunde wisselvallig sterker of zwakker werkende bestuurs- of cultuurtalen, vaak in min of meer geregionaliseerde vorm.

Al deze factoren vereisen een grondige studie van de regionale dialectgeografie en filologie¹, geschiedenis² en paleografie. Een grondleggende eis voor elke wetenschappelijke studie is de objectiviteit: Bij het onderzoek van het materiaal was het onze bedoeling de bronnen zelf te laten spreken. Bovendien werd de onderzussen in druk verschenen dissertatie³ onder toezicht van specialisten uit verscheidene taaltakken uitgewerkt: Naast een kenner van het Middel- en Vroegnieuwhoogduits en een comparatist bevatte de Luikse jury een deskundige van de Waalse filologie, een kenner van de Belgische provincie Limburg en een bekende Rijnlandse taalvorser⁴.

Maar waarom dit ingewikkelde taallandschap in het hart van het oude Lotharingse middenrijk bestuderen, waar langs de Romaans-Germaanse taalgrens tal van verschillende overgangsdialecten optreden die niet *Duits* en niet *Nederlands* kunnen worden genoemd? (Het Luikerwaals is immers geen *Frans* dialect?)

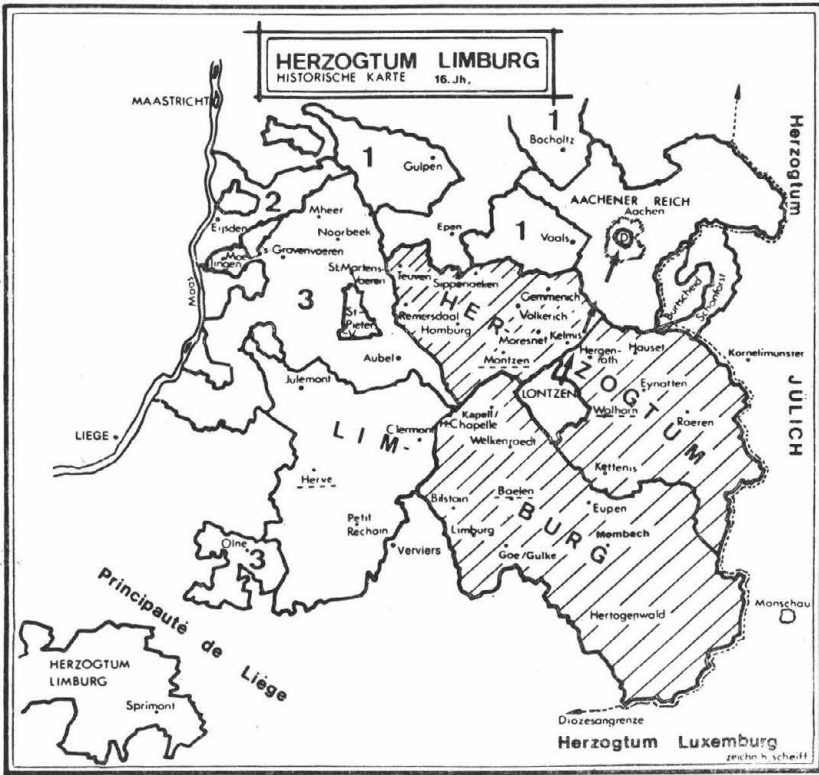
1. D.w.z. de Nederlandse en Vlaamse evenals de Duitse, vooral Rijnlandse, secundaire literatuur.

2. In de Karolingische tijd vormden de zogenaamde „duytsche banken” Walhorn, Baelen en Montzen (of Sinnich-Völkerich) de naastliggende koningshoven van de Akense palts. Later overdroegen de keizers zekere rechten aan het Akense domkapitel; zo noemde het o.a. de priesters in de parochies Walhorn, Lontzen en Montzen (in Baelen was het de abdi Kloosterraad). – Maar sedert het jaar 1064 treden hier ook de graven, later hertogen van Limburg op. Vanaf 1288 (Worringen) is de hertog van Brabant tevens hertog van Limburg. Sinds het begin van de 16e eeuw tracht het centralistische regime van de Habsburgers alle administratieve en juridische verbanden naar Aken te onderbreken.

3. Dit werk kon in de jaren 1977-78 dankzij de NFWO-FNRS in Brussel worden afgesloten. Het verkreeg in 1980 de Prijs van de „Rat der deutschsprachigen Gemeinschaft in Belgien” en werd in 1982 gedrukt onder de titel *Grundlagen der Sprachgeschichte im Bereich des Herzogtums Limburg – Beitrag zum Studium der Sprachlandschaft zwischen Maas und Rhein*, Ostbelgische Studien I, (540 S. mit einer umfangreichen Textedition).

4. Naast de promotor Armand Boileau, Louis Remacle, Raymond Alexis en Joseph Moors van de Luikse universiteit en Rudolf Schützeichel van de universiteit Münster/Westfalen.

De wortels lagen in het beleven van concrete taalsituaties op de lagere school van ons geboortedorp Hergenrath : In de klas was de voertaal Hoogduits, daarnaast werd er ook Frans geleerd. Naar de markt reden we onder meer naar het niet veraf gelegen Nederlandse stadje Vaals, waar nog steeds bij voorkeur „Oecher Platt” wordt gesproken... De jonge dialectspreker vielen de verschillen op, vooral tussen de eigen taal en die van het naburige dorp Hauset. In plaats van „Dat brukste mer loope te lofe” sisten die van achter het bos „Dat bruchste mer loofe ze losse”. Zo werd ons, ook zonder historische grammatica, de in de alledaagse omgang zo onbeduidende *Bennrather Linie* met de oostelijke verschuiving van *p, t, k*

Kaart 1 uit *Grundlagen der Sprachgeschichte im Bereich des Herzogtums Limburg*, blz. 24. De gearceerde vlakke duidt de zogenaamde „duitsche banken” aan. De cijfers wijzen op de Overmaaslanden Rolduc (1), Valkenburg (2) en Dalhem (3).

bewust⁵. Vragen naar de oorsprong van dergelijke verschillen, naar de gewestelijke streektalen in vroegere tijden bleven zonder antwoord.

Een verdere aansporing vormde een hele reeks jaren later de lectuur van verscheidene geschriften betreffende de dialecten en de taalgeschiedenis in het oude hertogdom Limburg uit de pen van Dr. Jozef Langohr en Professor Heinrich Bischoff⁶, die helemaal tegenovergestelde opvattingen over de toedeling van onze streek op taalgebied verdedigden: Terwijl H. Bischoff, zoals Gottfried Kurth, zijn vriend en collega aan de universiteit te Luik, een duidelijke culturele richting naar het Hoogduitse taalgebied onderlijnde, steunde zijn oud-leerling Langohr, thans leraar aan het Atheneum te Tongeren, zijn these op het blijkbaar zuiver Nederfrankische dialect. Bovendien bleken volgens hem de oudste bestuurs- en gerechtsteksten in het Brabants te zijn gesteld.

Opvallend was, dat ze allebei van een systematisch onderzoek van de oudere bronnen afzagen. Zodanig behielden ze beiden recht – en de linguïstische kaart haar witte vlek, want ook de vooral dialectgeografische werken van Dr. Wilhelm Welter⁷ brachten hier weinig nieuws.

Maar waarom trachtten deze en latere taalkundigen niet hun stellingen te ondermuren? Nog in 1954 schreef de toponymist A. Boileau: „Il est très malaisé de se faire une idée tant soit peu exacte de la situation respective du néerlandais et de l'allemand dans le passé.”⁸ De redenen werden overduidelijk, toen ik in 1968, na enkele epigrafische opsporingen, voor het eerst begon de Oudlimburgse goedings- en gerechtsregisters te ontcijferen om de taal van de oudste greffiers in de bank Walhorn sedert het midden van de 15e eeuw met de hedendaagse dialecten te kunnen vergelijken⁹: Dat was geen Brabants en kon nog geen Hoogduits zijn. En elke

5. De dialecten van onze streek behoren tot de overgangsstreep tussen de Ürdingse zijlijn (*-lijk/-lich*), die vandaag tussen 's Gravenvoeren en Sint-Martensvoeren verloopt, en de Benrathse lijn (*-p*; *ɪ*; *-k* / *-f*; *ss*, *tz*; *-ch*) die vandaag de voormalige bank Walhorn van noorden naar zuiden in twee gelijke delen scheidt. De oostelijke dorpen Hauset, Eynatten en Raeren, thans de gemeente Raeren, zijn Ripuarisch.

6. O.a. BISCHOFF, H., *Die deutsche Sprache in Belgien. Ihre Geschichte und ihre Rechte*, Eupen 1931. – LANGOHR, J., *Het Land van Overmaas, zijn volkstaal, zijn kultuurtaal*, Ledeborg/Gent 1939.

7. O.a. WELTER, W., *Studien zur Dialektgeographie des Kreises Eupen*, Bonn 1929; *Die niederfränkischen Mundarten im Nordosten der Provinz Lüttich*, Den Haag 1935; *Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas*, Bonn 1938.

8. BOILEAU, A., *Enquête dialectale sur la toponymie germanique du Nord-Est de la province de Liège*, I, Liège 1954, p. 9.

9. *Der Konsonantenstand der ältesten Kanzleisprache der limburgischen Bank Walhorn im historischen Vergleich mit den örtlichen Mundarten – Beitrag zur historischen Sprachgeographie*, Université de Liège, 1970 (Lizentiatsabhandlung).

hand schreef andere vormen en afkortingen, andere fouten.

Voor de filologische analyse van de oude taal kon ik slechts steunen op werken over de Belgisch-Limburgse en de Rijnlands-Keulse taalgeschiedenis. Het oude cultuurcentrum Aken, waarmee onze streek in de Karolingische tijd onbestreden een eenheid vormde, is ondanks voorhanden tekstedities en het belang dat de Belgische taalkundigen G. De Smet en M. Gysseling aan deze „archaische Schreibprovinz”¹⁰ hechten tot nog toe filologisch helemaal niet onderzocht.

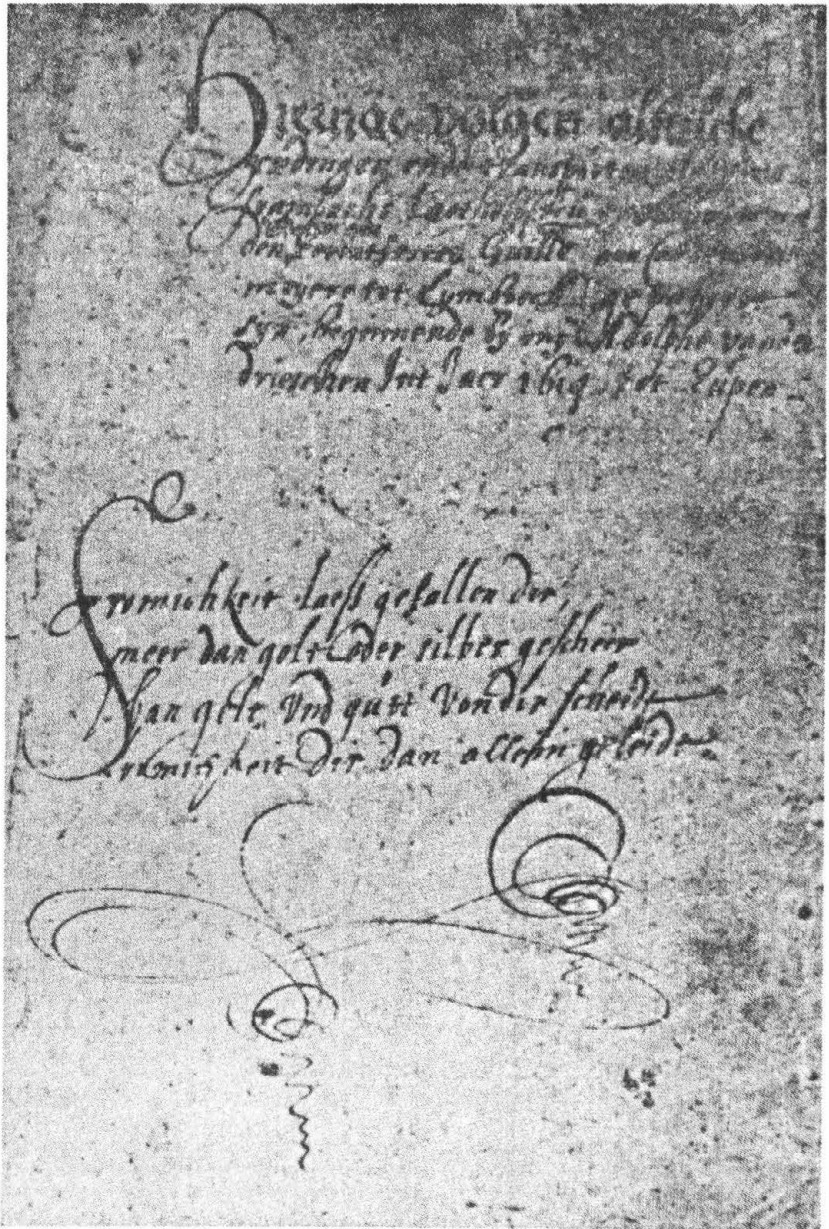
Door de comparatistische werkwijze en de latere statistische uitbating kon voor de oostelijke bank Walhorn nog in de 15e eeuw als taal van het bestuur de bijna zuivere *Ripuarische schrijftaal* worden vastgesteld, die sinds de afschaffing van het Latijn op wereldlijk gebied circa drie eeuwen lang de taal van de administratie en van de diplomatie in de territoria aan Maas en Rijn is geweest. Een van de oudste handschriften in de Ripuarische taal rust in het Stadtarchiv Aachen. Het werd in september 1261 vermoedelijk in Aachen-Burtscheid geschreven. Ook de bekende „Landfriedensbünde” der landen aan Maas en Rijn in de 14e eeuw, van het hertogdom Brabant tot het graafschap Berg, zijn in deze schrijftaal gesteld.

Nog veel ingewikkelder werden zowel de teksteditie als het filologisch onderzoek, aan de hand van ca. 65 criteria, van de schrijffusus in de bank Baelen (met de laathoven van Eupen) en de rijksheerlijkheid Lontzen tot het jaar 1636¹¹. Hier ontmoetten we bij alle handen, na de verdringing van het Ripuarische schrijfsysteem in Keulen en Aken (omtrent 1550) door het Hoogduits, een wisselvallig mengsel van Ripuarische, Brabantse, Hoogduitse en dialectische elementen.

Na 1615-1620 vinden we nochtans meestal een duidelijke scheiding volgens de verschillende gebieden, wat op meertaligheid van vele Oudlimburgse schrijvers laat sluiten: Terwijl het *Brabants* als bestuurs- en gerechtstaal optreedt, wordt het *Hoogduits* als taal van de kerk en dusdanig van het onderwijs aanvaard. Een aanschouwelijk voorbeeld biedt de eerste bladzijde van het derde laatboek in het laathof Frambach (Eupen), geschreven in het jaar

10. DE SMET, G., - GYSSELING, M., *Die Trierer Floyris-Bruchstücke*, in *Studia Germanica Gandensia*, IX, Gent 1967, blz. 183.

11. De tegenoverstelling van het taalgebruik in de plaatselijke registers van de Limburgse bank Baelen en van de naar Aken tenderende rijksheerlijkheid Lontzen heeft belangwekkende aspecten in de evolutie van de twee territoria kunnen ophelderen. Verdere toelichtingen omtrent het omstrede statuut van de enclave Lontzen zal een binnenkort verschijnende verzameling van documenten uit de 15e tot 18e eeuw brengen (zie voetnoot 14).

*Hiernae volgen alsülcke
geüdingen ende transporten als voer
frambachs Laethhoff (nù toebehoürend
„Edelen ende
den,, Eerentfesten Guille(m) van Caldenborch
meyere tot Lymborch) gepasseert
sijn, beginnende bij mij Adolphe vanden
drieschen Jnt Jaer 1614 tot Eüpen*

*FROMICHKEIT LAEß GEFALLEN DIR,
MEER DAN GOLT ODER SILBER GESCHEER
WAN GELT, VND GÜTT VON DIR SCHEIDT
FROMICHKEIT DIR DAN ALLEIN GELEIDT*

Stadtarchiv Eupen : Nr. 3 : Latbuch FRAMBACH (Deckblatt)
(1614-1713) Hand K

1614: naast een ambtelijke introductie in het Brabants schrijft dezelfde hand een Duitse zinspreuk.

Niettegenstaande plaatselijke invloeden van het Brabants, later ook van het Frans, op godsdienstelijk gebied blijkt dit parallelisme in de drie oostelijke banken Walhorn, Baelen en Montzen tot aan het einde van het Ancien Régime te hebben aangehouden¹².

* * *

Taalvorsing in contactgebieden moet objectief zijn aangelegd. Nog in het jaar 1968 schreef de Leuvense dialectoloog Jan Goossens in zijn lofschrift op de pas gestorven baanbreker van de Rijnse taalkunde Theodor Frings: „Dat voerde in *Zur Geschichte (des Niederfränkischen in Limburg)* wel af en toe tot eenzijdige interpretaties van het feitenmateriaal... Zoals uit latere studies van

12. Voor het vervolg zie o.a. WINTGENS, L., *Grundzüge der sprachlichen Entwicklung im Osten des Herzogtums Limburg*, in Annalen des XLII. Kongresses der Vereinigung der Gesellschaften für Altertumskunde, Geschichte und Folklore Belgiens, Malmedy 1972 (1976); *Eidesformeln und Verpflichtungen der limburgischen Beamten in den Banken Baelen und Eupen - Gehalt und Sprache*, in Geschichtliches Eupen, XII, Eupen 1978; *Zur schreibsprachlichen Entwicklung im Osten des ehemaligen Herzogtums Limburg*, in Studien zur deutschen Literatur des Mittelalters, Bonn 1979.

Leenen en Stevens is gebleken, is de stelling dat Limburg een randgebied van Ripuarië is, niet verkeerd, maar wel onvolledig. Oostelijke en westelijke invloeden hebben elkaar in dat overgangsg gebied overspoeld. Het vraagstuk van de chronologische verhouding van de Ripuarische en de Brabantse expansie in Limburg wacht thans, vijftig jaar na het verschijnen van de eerste taalhistorische synthese, nog steeds op een oplossing." ¹³

Onze ontleding van de Oudlimburgse bronnen hebben zeker nog niet alle aspecten van de wisselvallig verwarde taalsituaties in dit, volgens Th. Frings, uitermate belangrijke contact- en relictgebied in het voorland van de Romaans-Germaanse taalgrens kunnen behandelen: De toenemende invloed van het Frans in het „Dietse” gedeelte en het verdere spanningsveld tussen het Nederlands en het Duits dienen nog (zover mogelijk statistisch) te worden onderzocht. Ook de historische dialectgeografie zou aan de hand van bovenstaande studie en van binnenkort verschijnende nieuwe tekstedities ¹⁴ moeten worden verdiept...

Maar de wezenlijke problemen van de taalgeschiedenis in het Nederfrankisch-Ripuarische overgangsg gebied blijken door ons diachronisch onderzoek van de schrijftaal in het hertogdom Limburg in zekere mate te zijn opgehelderd.

BIBLIOGRAFIE

- FRINGS, Th., *Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache*, 3. Auflage, 1957.
- GOOSSENS, J., *Die Gliederung des Südniederfränkischen*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter* 30, Bonn, 1965.
- ~ *Pseudo-Lautverschiebung im niederländischen Sprachraum*, in *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 91, 1968.
- HEINRICH, H. M., *Lautverschiebung und Sprachgeschichte im Mittelalter*, in *Zeitschrift für Mundartforschung*, Beihefte, Neue Folge 3, Wiesbaden 1967.
- ~ *Sprachliche Grundsicht und Doppelformen*, in *Gedenkschrift für W. Foerste*, Köln/Wien 1970.
- SCHÜTZZEICHEL, R., *Mundart, Urkundensprache und Schriftsprache*, *Studien zur rheinischen Sprachgeschichte*, Rheinisches Archiv 54, Bonn 1974.
- WINTGENS, L., *Über Grundlagen der Sprachgeschichte des Herzogtums Limburg - Bild der sprachlichen Wechselwirkungen zwischen Maas und Rhein*, in *Meersprachigkeit und Gesellschaft*, Akten des 17. Linguistischen Kolloquiums, II, Brüssel 1982.

13. GOOSSENS, J., *Theodor Frings en de Nederlandse dialectologie*, in *Leuvense Bijdragen*, 1968, 4e aflevering, blz. 97.

14. WINTGENS, L., *Quellen zum Wohnheitsrecht des Herzogtums Limburg und der Reichsherrlichkeit Lontzen (15.-18. Jb.)*, ca. 250 blz., verschijnt in het aanstaande deel XXXI van de Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude Wetten en Verordeningen van België - Commission Royale des anciennes Lois et Ordonnances de Belgique, te Brussel.